

Į kokius daiktus panašios žmogaus kūno dalys žemaičiams

Jūratė LUBIENĖ

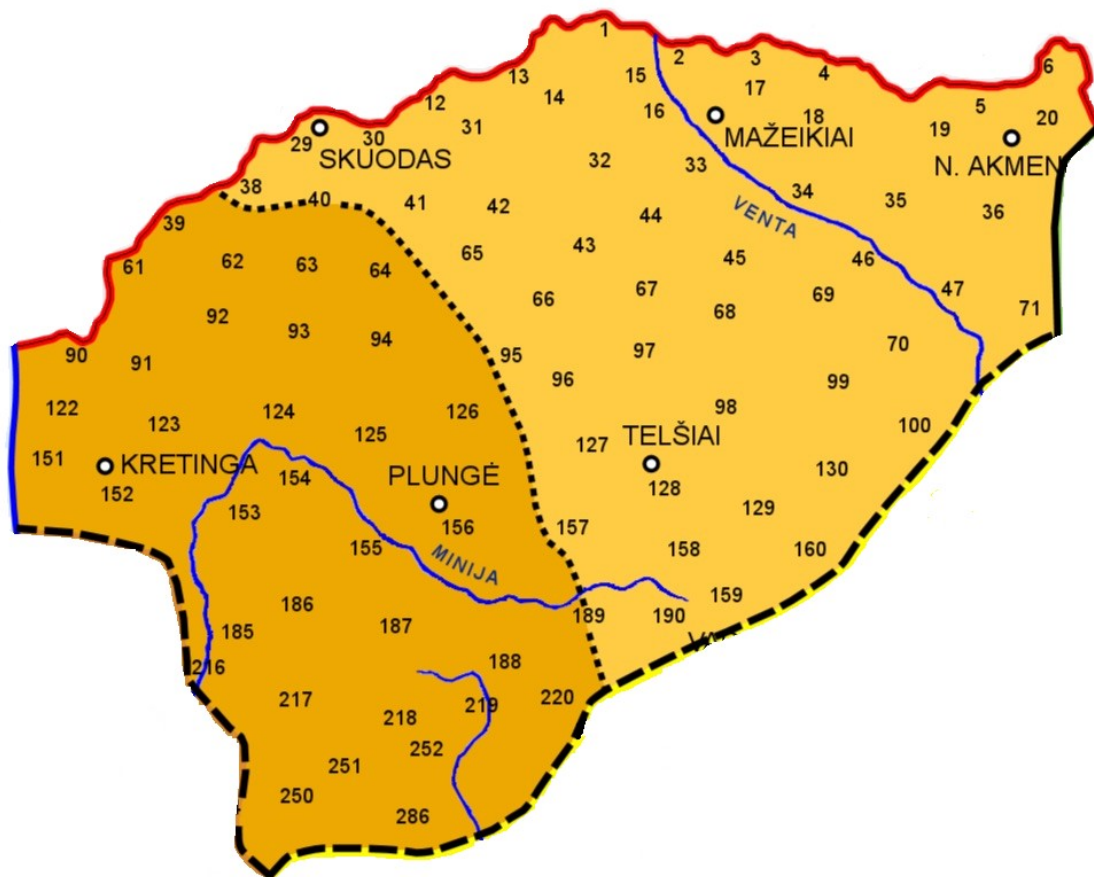
Dalia PAKALNIŠKIENĖ

Klaipėdos universitetas

Į KOKIUS DAIKTUS PANAŠIOS ŽMOGAUS KŪNO DALYS ŽEMAIČIAMS[1]

Dialektologijos literatūroje pabrėžiama, kad žemaičių tarmei būdinga savita, nuo bendrinės kalbos ir kitų tarmių smarkiai besiskirianti leksika, tačiau žemaitiškojo žodyno tyrimų yra nedaug. O juk leksikos tyrimai yra ypač svarbūs sprendžiant vieną iš svarbiausių kalbotyros problemų – kalbos ir tikrovės, kalbos ir mąstymo santykio problemą, kurios tyrimas leidžia atskleisti kalbos priemonių galimybes kuriant, saugant ir perteikiant konceptualųjį pasaulio vaizdą.

Susipažinkime su šiaurės žemaičių – kretingiškių ir telšiškių – patarmės (jos plotą žr. žemėlapyje) kūno dalių pavadinimais, arba *somatonimais*. Tai ypač gausi žodžių grupė: iš rašytinių šaltinių[2] ir gyvosios kalbos[3] užfiksuota apie 1500 leksinių vienetų, įskaitant formaliuosius (fonetinius, akcentinius, morfologinius) variantus, arba apie 1000 invariantinių leksemų[4]. Tokia žodžių gausa rodo, kad žmogaus kūną ir jo dalis šiaurės žemaičiai itin gerai pažįsta, daugelį kūno dalių įvardija ne viena, o keliomis ar net keliolika leksemų.

Šiaurės žemaičių patarmės žemėlapis

Vienas iš įdomiausių tyrimo aspektų – somatonimų motyvacijos tyrimas. Juo paprastai siekiama nustatyti, koks kūno dalies požymis (ar net keli požymiai) slypi jos pavadinime, besiremiančiame kitu žodžiu ar žodžiais.

Ištyrus šiaurės žemaičių vartojamus somatonimus paaiškėjo, kad tik labai nedidelė jų dalis, apie 15 proc., yra nemotyvuoti žodžiai, t. y. be specialių etimologinių, istorinių tyrimų jų negalime susieti su jokiais kitais žodžiais, pavyzdžiui, *akis*, *ausis*, *bamba*, *burna*, *dantis*, *galva*, *gysla*, *kaklas*, *kakta*, *koja*, *kraujas*, *liežuvis*, *lūpa*, *nosis*, *nugara*, *pėda*, *pirštas*, *ranka*, *smegenys*, *strėnos*, *širdis*, *vėdaras*, *žandas*. Tarp nemotyvuotųjų somatonimų daugiausia yra senos kilmės žodžių, kurie vartojami ne tik tiriamojoje šiaurės žemaičių patarmėje, bet ir kitose – tiek aukštaičių, tiek žemaičių – patarmėse, bendrinėje kalboje. Nedidelę dalį nemotyvuotųjų somatonimų sudaro skolintinė leksika, pavyzdžiui, slavizmai: *čiupryna* ‘sprandas, pakarpa’, *makuška* ‘galva’, *pinda* ‘moters lyties organas (*cunnus*)’, *pucas* ‘skruostas’, *rūra* ‘užpakalis’; germanizmai: *rumpis* ‘liemuo,

stuomuo', *šnobelis* 'nosis', *tūzė* 'kapšelis (*scrotum*)'; latvizmai: *mutė* 'burna, veidas', *riba* 'šonkaulis', *snipė* / *snypė* / *snipis* / *snypis* 'nosis, šnipas' ir kt.

Apie 85 proc. šiaurės žemaičių vartojamų kūno dalių pavadinimų priklauso motyvuotajai leksikai[5]. Tarp jų dalis yra tokių, kurie motyvuojami leksemomis, tiesiogiai pavadinančiomis tam tikrą įvardijamajai kūno daliai būdingą požymį ar požymius, pavyzdžiui: *plonimas* (tas, kuris *plonas*) 'smilkinys', *tarprietis* (vieta, esanti *tarp rietų*) 'tarpkojis', *veizolai* (tie, kurie *veizi*) 'akys'.

Kita dalis yra tokių somatonimų, kurių motyvuotė visų pirma fiksuoja tam tikras įvardijamosios kūno dalies (tiksliau jos koncepto) sąsajas su kita realija (jos konceptu). Dažniausiai tos sąsajos yra asociacinės, metaforinės, ir jų tyrimas siekiant atskleisti konceptualiojo pasaulio vaizdo fragmentus leksikos sistemoje yra ypač produktyvus.

Nustatėme, kad šiaurės žemaičių kūno dalys lyginamos su įvairiausiomis realijomis: gyvūnais ar jų kūno dalimis (*kramė* 'galva'[6], *višta* 'moters lyties organai'), kitomis žmogaus kūno dalimis (*kulnis* 'plikė', *žandas 2* 'viena sėdmenų pusė'), gamtos objektais (*loma* 'įdubimas (akies, skruosto, kiaušo)', *vaga* 'tarpas tarp sėdmenų'), augalais (*baravykas* 'ausies išorinė dalis; grybas', *šakumas* 'tarpkojis'). Tokie kūno dalių pavadinimai svarbius įvardijamosios kūno dalies požymius – formą, dydį, vidinės sandaros ypatumus (kietas / minkštas, lankstus / nelankstus, judantis / stabilus ir pan.) – įvardija ne tiesiogiai, o asociatyviai, ir tos asociacijos teikia galimybę žodžiu perteikti[7] tam tikrą konceptualųjį kūno dalies vaizdinį, savotišką jo paveikslą, esantį mūsų sąmonėje. Paprastai metaforiniai somatonimai nusako ir kūno dalies vertinimą, kuris dažniausiai yra nulemtas jos išorės neatitikties įsivaizduojamam standartui, arba stereotipui, jos negebėjimo atlikti jai priskiriamas (realias ar įsivaizduojamas) funkcijas.

Tyrimas parodė, kad iš devynių motyvacijos modelių pats produktyviausias tarp metaforinių somatonimų yra artefaktinis motyvacijos modelis, kuomet kūno dalys pavadinamos įvairių materialių daiktų, arba artefaktų, vardais. Tuos artefaktų vardus vadiname *leksiniais motyvatoriais*, nes jie motyvuoja, paaiškina, kodėl yra pasirinkti pavadinti vieną ar kitą kūno dalį.

Artefaktinio motyvacijos modelio leksinių motyvatorių itin gausu – per 100. Ištyrus jų semantiką nustatyta, kad jie sudaro aštuonias temines grupes.

1. Leksiniai motyvatoriai – darbo įrankių, priemonių pavadinimai.

Didžiausia dalis šios grupelės leksinių motyvatorių tiesioginėmis reikšmėmis įvardija tokius darbo įrankius, kurie yra ilgi, ploni arba turi ilgą ploną dalį, pavyzdžiui, kotą: *grėbliai* nj.[8] ‘rankos’ (< *grėblys* ‘rankinis žemdirbystės įrankis šienui, javams ir kt. grėbti, žemei parenti’); *irklos* nj. ‘rankos’ (< *irklas* ‘medinė mentelė irtis plaukiant laiveliu’); *kaltas* ‘dantis’ (< *kaltas* ‘stalių ir račių įrankis skylėms iškalti’); *kapliai* ‘prieKiniai dantys’ (< *kaplys* ‘įrankis kietai uolienai kirsti; atšipęs, bukas kirvis; kauptukas’); *kobis* ‘nosis’ (< *kobis* ‘įrankis bulvėms kasti’); *kotas* ‘penis’ (< *kotas* ‘1. ant ko kas užmauta, ant ko kas laikosi; įrankio dalis, už kurios paimama su ranka, rankena’[9]); *kūla* ‘staibis’ (< *kūla* ‘medinis įrankis kalti; tvoklė’); *ližė* menk. ‘didelė plaštaka’ (< *ližė* ‘mentė plačiu galu duonai šauti į krosnį’); *mentė / mentis* ‘mentikaulis’ (< *mentė / mentis* ‘1. į galą platesnė lentelė, medinė lopetėlė košei, putrai, mentalui ir kt. maišyti, maišiklis; 2. geležinė lopetėlė bulvėms kasti, kasiklis, gervė’); *menturis* ‘penis’ (< *menturis* ‘1. įrankis iš eglaitės kamieno su vienodo aukščio aplinkui išsidėsčiusiomis šakelėmis košei maišyti, bulvėms grūsti ir panašioms reikalams; 2. įrankis, kuriuo muša sviestą muštuvyje’); *švabra* ‘penis’ ret. žrgn. (< skol. germ. *švabra* ‘šepetys ilgu kotu grindims šveisti’); *štempelis / štempelis* ‘penis’ (< skol. vok. *štempelis / štempelis* ‘3. grūstuvus šautuvui valyti ir užtaisyti; 4. metalinis virbas, smaigas; 5. trumpas kuolas, įkalamas į žemę gyvuliui pririšti’); *virbalas 1* ‘penis’, *virbalas 2* ‘šonkaulis’ (< *virbalas* ‘1. mezgimo įrankis; 4. smaigelis, strypelis ritei užmauti, vejant iš jos siūlus; 6. bet koks plonas įvairios paskirties geležinis strypas’); *žirklys* ‘kojos, ppr. ilgos’ (< *žirklys* ‘1. kirpimo įrankis’) ir kt.

Paprastai kotą turintys įrankiai ar kiti panašios formos artefaktai asociatyviai siejami su rankomis, kojomis ar jų dalimis, šonkauliais, peniu. Įrankių, daiktų galo lenkta forma, sustorėjimas yra asociacijų su galva, nosimi pamatas. Aptariamųjų asociacijų centre – formos, ilgio požymiai. Kita asociatyviųjų požymių grupelė reprezentuoja judėjimo, dažniausiai pasikartojančių judesių požymį. Trečioji požymių grupelė – poveikio pobūdžio ir (arba) rezultato panašumas (kišimas, grūdimas, dūrimas, smulkinimas ir pan.).

2. Antrą grupelę sudaro leksiniai motyvatoriai, kurie yra **smulkių, kietų buities daiktų, jų dalių pavadinimai**: *birka* ‘penis’ (< skol. br. *birka* ‘1. pagaliukas, išduodamas kokio nors amatininko, ppr. kailiadirbio, su tam

tikrais ženklais (išrantymais) vietoj kvito; 2. su ženklais pagaliukas, vartojamas burtus traukiant’); *kiliopas 1* ‘nosis’, *kiliopas 2* ‘galva’ (< skol. r. *kiliopas* ‘kojūkas; lenktu galu lazda; žalga’); *kojūkai* ‘kojos’ (< *kojūkai* ‘pagaliai, ant kurių vaikai pasistoję vaikščioja žaisdami’); *kéglės* ‘kojos’ (< *kéglis* ‘tekintas stulpelis, pastatytas tam tikru atstumu, mušamas žaidėjo su rutuliu’); *stypynės / styplynės* ‘kojos, ppr. ilgos ir plonos’ (< *stypynės* ‘aukštos medinės lazdos, su kuriomis pramogaujant vaikščiojama, kojokai’); *krakė* ‘galva’ (< *krakė* ‘kumpa lazda; turėklas’); *parpinas* ‘šonkaulis’ (< *parpinas* ‘šalutinis krepšio lankelis, spyrys, per kurį pinamos vytelės ar plėšos’).

Pagal įvairius kitokios formos ir (ar) funkcijos požymius kūno dalių asociacijų su įrankiais ar smulkiais buities daiktais esama mažiau: *qselė* ‘ausies spenelis’ (< dem. *qsa* ‘indo auselė paimti; skrynios, stalčiaus rankena; drabužio kilpelė segti ar pakabinti; botago ar kokios virvės kilpa; adatos skylėlė siūlui verti’); *rankena* nj. ret. ‘ranka’ (< *rankena* ‘daikto ašelė, už kurios galima paimti’); *liktarnos* ‘akys’ (< skol. br. *liktarna* ‘žibintas, skirtas pasišviesti kur einant, žibintuvas’); *lempa* ‘galva’ (< *lempa* ‘šviečiamasis, švitinamasis ar šildomasis prietaisas’); *rūra* ‘užpakalis’ (< skol. sl. < germ. *rūra* ‘vamzdis’); *spunka* ‘moters išoriniai lyties organai’ (< skol. le. *spunka* ‘1. saga (ppr. iš siūlų ar medinė); 3. suspaudžiama sagutė, spaustas; 4. kas labai mažas, menkas’); *svikis* ‘penis’ (< skol. vok. *svikis* ‘statinės kamštis, volė’); *šmikas / šmikis* ‘penis’ (< skol. vok. *šmikas / šmikis* ‘2. pleišto pavidalo kaištis; 3. nusmailintas pagaliukas virvės kilpai praplėsti’[\[10\]](#)); *bumbulis* ‘pilvas’ (< *bumbulas* ‘koks apskritas daiktas; burbuolė, gumbas’); *skrimlelis* ‘kulksnis, gurnelis’ (< *skrimulelis / skriemulelis* < *skriemelys* (plg. la. *skriemelis*) ‘skritulio, disko pavidalo daiktas’); *svimbalas / ret. švambalas* ‘penis’ (< *svimbalas / svambalas / švambalas* ‘pasvaras, pririštas prie siūlo, nustatyti statmenumui; tabaluojantis daiktas’).

3. Leksiniai motyvatoriai - **vežimo dalių, kinkymo, žemės ūkio padargų, žvejybos, bitininkystės, kitokių techninių reikmenų pavadinimai**, pavyzdžiui: *balnelis* ‘viršutinė nosies dalis’ (< *balnelis* ‘minkšta pakinktu dalis, dedama arkliui ant nugaros’); *dišlius 1* ‘penis’, *dišlius 2* ‘vyro išoriniai lyties organai’ (< skol. le. < vok. dial. *dišlius* ‘vežimo rodiklis, gražulas’); *ienos* ‘kojos’ (< *iena* ‘vieninių ratų, rogių arba arklo vienas iš dviejų rodiklių, tarp kurių įkinkomas arklys’); *stabulė* ‘pilvas’ (< *stabulė / stebulė* ‘rato dalis, kurioje sukasi ašis’); *tekinėlis* ‘kelio girnelė (*patela*)’ (<

tekinis 'ratas'); *balžiena* / *balžienos* 'koja, kojos' (< *balžiena* 'akėčių skersinis, į kurį kalami akėtvirbaliai; rogių skersinis, maunamas ant stipinų, balžienas'); *žagrės* 'kojos' (< *žagrė* '1. senovinis padargas žemei arti, arklas'; dar plg. '7. dvi arba kelios atžalos, išaugusios iš vienos vietos'); *korys* 'šakumas' (< *korys* 'bičių dirbinys iš vaško su taisyklingų skylių eilėmis medui dėti ir perams auginti'); *ventarinė* 'pilvas' (< *ventaris* + *-inė*, plg. *ventaris* 'žvejybos tinklas [...]').

Užfiksuota ir naujųjų „techninių“ metaforų (beje, vartojamų daugelyje pasaulio kalbų), plg.: *bamperiai* nj. žrgn. 'moters krūtys' (< skol. ang. *bamperis* 'buferis, įtaisas susidūrimo smūgiams susilpninti, taukšas'); *buferiai* nj. žrgn. 'moters krūtys' (< skol. ang. *buferis* 'transporto priemonės įtaisas susidūrimo smūgiams susilpninti, taukšas'); *lokatoriai* nj. 'ausys' (< *lokatorius* 'tech. prietaisas, randantis, atpažįstantis objektus, nustatantis jų koordinatas ir kitus parametrus'); *motoras*, *motoriukas*, *motorėlis* nj. 'širdis' (< skol. trpt. *motoras* 'variklis'); *variklis* nj. (< *variklis* 'varomasis mechanizmas, motoras'); *arodromas* / *erodromas* 'plikė' (< *aerodromas* 'vieta, įtaisyta lėktuvams kilti, tūpti ir stovėti'). Motyvacijos pamatą sudaro lyginamųjų realiųjų funkcijos, formos, rečiau lokacijos panašumas. Leksinių motyvatorių sąrašas atskleidžia jų dinamiką: keičiantis kasdieninės buities realiųjų, senųjų, nebevartojamų daiktų pavadinimai „užleidžia vietą“ naujųjų kasdieniųjų daiktų pavadinimams asociatyviai įvardijant kūno dalis.

4. Leksiniai motyvatoriai - **muzikos instrumentų, žaidimų, švenčių reikmenų pavadinimai**. Tai nedidelė grupelė, plg.: *skambalas* 'penis' (< *skambalas* 'varpas'); *švilpis* 'penis' (< *švilpis* '1. mažas švilpavimo instrumentas, švilpynė')[11]; *barabanas* nj. žrgn. 'didelis, išsipūtęs pilvas' (< skol. r., br. *barabanas* 'būgnas'); *būgnas* 'didelis, išsipūtęs pilvas' (< skol. br. *būgnas* '1. mušamasis muzikos instrumentas, sudarytas iš cilindro, aptempto iš abiejų galų oda'); *būgnelis* 'ausies plėvelė (*membrana tympani*)' (< dem. *būgnas* 'mušamasis instrumentas, sudarytas iš graižo, aptempto iš abiejų galų oda'); *lyčyna* / *ličyna* / *lyčyna* / *lėčyna* 'veidas' (< skol. br. *lyčyna* / *ličyna* / *lyčyna* / *lėčyna* 'kaukė; baidyklė').
5. Leksiniai motyvatoriai - **indų ir kitų kaimo buityje naudojamų talpų pavadinimai**. Šių motyvemų leksiniai motyvatoriai pavadina įvairias kaimo buityje naudojamas talpas: puodą, kaušą, ąsotį, butelį, statinę, krepšį, dėžutę parakui.

Su talpyklos tipo daiktais dažniausiai asocijuojasi galva ir pilvas: *katilėlis* 'galva' (< *katilėlis* 'dem. katilas, didelis metalinis indas valgiui virti'); *puodas* 'galva' (< *puodas* 'indas valgiui virti'); *bačka*, *bačkelė* 'galva' (< *bačka* 'statinė'); *parakinė* 'galva' (< *parakinė* 'dėžutė parakui laikyti'); *kaušas* 'viršutinysis galvos kaulas, kaukolė, kiaušas' (< *kaušas* 'didesnis samtis (ppr. medinis); geriamasis indas (ppr. medinis)'); *bun(d)zis* 'pilvas' (< skol. germ. *bundzē*, *bunzē* 'didelis butelis (ppr. apipintas)'); *būzas* / *būzis* 'pilvas, ppr. išsipūtęs, pilnas' (< skol. germ. *buzas*, *būzis* 'molinis indas su plonu kaklu ir neplačiu dugnu, išpūstas per vidurį; toks ąsotis'); *buzolis* 'pilvas' (< skol. germ. *buzas*, *būzis* 'molinis indas su plonu kaklu ir neplačiu dugnu, išpūstas per vidurį; toks ąsotis'); *tarankis 1* 'pilvas' (< *tarankis* '1. didelė apvali ar pusiau apvali pintinė pašarui nešti, kam susidėti'); *bunkeris* nj. žrgn. 'skrandis' (< *bunkeris* 'patalpa ar dėžė birioms medžiagoms').

Rečiau tokios asociacijos lemia užpakalio, retai – ausies dalies pavadinimus: *krežis* / *krežulys* / *krežulis* 'užpakalis' (< *krežis* / *krežulys* / *krežulis* 'pintinė su lanku, krestis'); *tarankis 2* 'užpakalis' (< *tarankis* '1. didelė apvali ar pusiau apvali pintinė [...]'); *kaušelis* 'išorinė ausies dalis, grybas, kremzlė' (< dem. *kaušas* 'didesnis samtis (ppr. medinis); geriamasis indas (ppr. medinis)'). Tokios motyvuotės yra ir į tarmę iš bendrinės kalbos naujai įsiliejusi motyvema *dubuo* 'liemens apačios kaulai' (< *dubuo* 'apskritas dubus indas').

6. Leksiniai motyvatoriai – **namo, baldo ar kt. artefaktų dalių, konstrukcijų pavadinimai**, pavyzdžiui: *užduralis* 'užpakalis' (< *užduralis* '1. gyvenamųjų namų užpakalinės, prastosios durys'); *čiukuras* 'viršugalvis' (< *čiukuras* '1. stogo viršus, šelmuo, kraigas; 2. namų galo (skliautu) skylė; 4. kamino galas, pro kurį eina dūmai'); *rėmas* žrgn. 'sprandas ir pečiai' (< *rėmas* '1. lango stiklo, paveikslo, veidrodžio, akinių ir kt. daiktų aptaisas; 2. langų ar durų staktos; 3. įvairių prietaisų, mechanizmų ir pan. pagrindas, griaučiai, karkasas'); *stalčius* žrgn. 'apatinis žandikaulis' (< *stalčius* 'į stalą, spintą įstumiamo dėžė') turi implicitinį deskriptyvų ir funkcinį „darinėjimosi“, t. y. *gebėjimo tam tikra kryptimi / būdu judėti*, požymį. Leksema retos vartosenos, į šiaurės žemaičių patarmę greičiausiai pateko iš žargoninės kalbos; *kryžius* 'kryžkaulis' (< *kryžius* 'kryžmai sudėtų linijų figūra'); *kryžma* 'kryžkaulis' (< *kryžma* 'kryžiaus skersinis'); *šlankas 2* 'penis' (< skol. le. *šlankas* 'daikto dalis ar detalė; kūno dalis').
7. Leksiniai motyvatoriai – **įvairių minkštų medžiagų arba jų gaminių**

pavadinimai: *garankštė / garankštis / gerankštė / gerankštis / gerūkštis / garankštiniai dantys* ‘krūminis dantis’ (< *garankštė / garankštis* ‘sisisukimas, susivijimas, susiraitymas kilpomis; raukšlė’); *kapšas* ‘kapšelis (vyro)’ (< skol. sl. *kapšas* ‘maišelis, kapšys’); *klynas* ‘šakumas, tarpkojis’ (< skol. le. ‘1. pleištas; 2. trikampio ar keturkampio pavidalo įdūrimas, dedamas į pažastį ar kelnių tarpkojį’); *kritė* ‘užpakalis’ (< *kritė* ‘1. vaikų kelnių užsegamasis užpakalis; 2. kelnių dugnas, užpakalinė sėdimoji dalis’); *kulyta / kolyta* ‘kapšelis (vyro)’ (< skol. br. *kulyta / kolyta* ‘maišelis, kapšys’); *kulys / kulis / kulė* ‘kapšelis (vyro)’ (< *kulys / kulis / kulė* ‘1. maišas, kapšys; 2. žvejų tinklo galas (susiaurėjimas)’); *lezigis / lezgys, lezgiukas / lezgelis* ‘ausies spenelis’ (< *lezigis* ‘koks atkaręs ar nukaręs audeklo ar šikšnos gabaliukas’); *luzginalis* ‘ausies spenelis’ (< *luzginys* ‘kas maskatuoja, juda, tabaluoja; atskaręs, atplyšęs’, plg. veiksmažodį *luzgėti, luzga, luzgėjo* ‘judėti, maskatuoti, krutėti, tabaluoti’); *maka / makas / makokas* ‘kapšelis (vyro)’ (< *maka / makas / makokas* ‘odinis maišelis, kapšelis (tabakui, pinigams)’); *makniauka* ‘galva’ (< *makniauka* ‘maišelis tabakui laikyti; maišelis, terbelė’); *makšna* ‘kapšelis (vyro)’ (< skol. le. *ma(k)šna* ‘nedidelis maišelis pinigams ar tabakui dėti’); *makulis* ‘kapšelis (vyro)’ (< *makulis / makulys* ‘ryšulys’); *mazgas* ‘limfmazgis’ (< *mazgas* ‘1. virvės, siūlo, raiščio surišimas ar užmezgimas; 6. ko nors sustorėjimas, išsiplėtimas’); *podiškelė / podiškelė / paduškelė / paduškelė* ‘piršto galo apatinės dalies minkštimas, pilvelis’ (< skol. sl. *podiška* ‘pagalvė’), analogiškos motyvacijos naujesnė motyvema *pagalvėlė* (< bk. *pagalvė, pagalvėlė*); *terba* ‘kapšelis (vyro)’ (< skol. le., br. *terba* ‘maišelis, krepšys’); *tūzė* ‘kapšelis (vyro)’ (< skol. vok. dial. *tūzė* ‘maišelis (ppr. odinis) tabakui pilti arba pinigams dėti’).

Motyvemoms būdingi įvairūs „paslėpti“ (juos vadiname implicitiniais), perkeltinės reikšmės, požymiai, kurie atliepia kognityviuosius (pažintinius) įvardijamųjų kūno dalių požymius. Tai ir deskriptyvieji formos / figūros (pavyzdžiui, atsikišimo, nukarimo) požymiai, vidinės sandaros, medžiaginio būvio (nekietas, lankstus, bekaulis) požymiai, talpyklos, judėjimo ir funkcinis požymiai.

8. Leksiniai motyvatoriai - **maisto produktų, patiekalų pavadinimai**. Šių motyvemų leksiniai motyvatoriai pavadinama maistą: duonos kepalą, bandeles, kukulius (kleckus), skystą košę, dešrą, šaltieną. Antai duonos kepalas forma (iškilumas, išgaubtumas) ir vidinė sandara, medžiagiškumas

(minkštumas) asociatyviai panašūs į užpakalį, pilvą, kuprą, galvą, plg.: *kepalas* 1, 2, 3, 4 'sėdynės, užpakalio minkštimas', 'nugara', 'kupra', 'galva' (< *kepalas* 'apskritos arba pailgos formos kepta duona'). Į minkštus kepinius (bandeles, batonus, riestainius) ar kitus minkštus gaminius (cepelinus, šaltieną, košę) dėl minkštumo, formos požymių asociatyviai susijusios įvairios minkštos ir (arba) apvalios kūno dalys: užpakalis, pilvas, moters krūtys; taip pat smegenys, rečiau veidas, plg.: *bulka* žrgn. 'viena sėdynės pusė' (< skol. le. *bulka* 'banda, bandelė (ragaišio, duonos)'); *bulkos/ bulkutė* žrgn. 'užpakalis' (< skol. le. *bulka* 'banda, bandelė (ragaišio, duonos)'); *bandelė* nj. 'viena sėdynės pusė' (< *bandelė* 'nedidelis pyrago kepinyš'); *bundeliai* 'užpakalis, dvi jo pusės' (< *bundelis, bandelis* 'pirktinis nedidelis pyragaitis (raitytas)'); *baranka* nj. 'juosmuo, pilvas' (< skol. br. *baranka* 'riestainis'); *kleckai* 'mažos krūtys' (< skol. r. < vok. *kleckas* 'tarkuotų bulvių ar miltų tešlos kukulis'); *košė* 'protas, smegenys' (< *košė* 'tirštas valgis (ppr. gaminamas iš kruopų, miltų, grūstų bulvių), tyrė'); *pliurza* 'veidas, burna' (< *pliurza* 'skysta, prasta košė ar sriuba'). Penis dėl formos, minkštumo asocijuojasi su *dešra* (< *dešra* 'maisto produktas, į žarną prikimšta mėsa').

Apibendrinkime. Artefaktinio motyvacijos modelio leksinių motyvatorių itin gausu (per 100). Vyrauja tradiciniam kaimui būdingų buities realijų pavadinimai: 1) darbo įrankių, priemonių; 2) smulkių, kietų buities daiktų ir jų dalių; 3) žemės ūkio padargų, vežimo dalių, kinkymo reikmenų ir šiuolaikinės technikos; 4) muzikos instrumentų, žaidimų, švenčių, apeigų atributų; 5) pastatų, statinių dalių, elementų; 6) indų ir kitų kaimo buityje naudojamų talpų; 7) medžiaginių, odinių daiktų; 8) maisto produktų, patiekalų.

Šio motyvacijos modelio somatonimai įvardija įvairiose kūno vietose esančias kūno dalis, dažniausiai vyro lyties organus, kojas ir jų dalis, galvą.

Artefaktinis įvardijimo modelis atskleidžia žmogaus ir jo buities daiktų konceptualiąją vienovę.

Visi šio modelio somatonimai yra labai vaizdingi, daugelis jų ryškiai konotuoti, dažniausiai perteikia neigiamą, menkinamąjį, pašiepiamąjį kalbančiosios bendruomenės vertinimą bei etiketo ar tabu nuostatas (plg. lyties organų pavadinimus).

Artefaktinis motyvacijos modelis svarbus ir įdomus tuo, kad parodo, kaip ypač greita kasdienių daiktų (ir jų svarbos) kaita veikia to paties konceptualiojo motyvacijos požymio kalbinę raišką, plg.: *podiškėlė* → *pagalvėlė* (*piršto*), *širdis* → *variklis*, *motoras*, *plikė* → *aredromas*, *čiukuras* → *stogas*, *kleckai* → *buferiai*. Modelio bendrumas leidžia suprasti, kodėl bendrinės kalbos žodžiai ar žargonybės prigyja šiaurės žemaičių patarmėje.

Artefaktinis motyvacijos modelis – itin gyvybingas. O šiaurės žemaičių, kaip ir bet kurios kitos patarmės, leksika – dar neperskaityta begalinė poezijos knyga.

SANTRUMPOS

ang. – anglų

bk. – bendrinės kalbos

br. – baltarusių

dem. – deminutyvas

dial. – dialektizmas, tarmybė

germ. – germanų kalbų

la. – latvių

le. – lenkų

r. – rusų

ret. – retai, retos vartosenos

skol. – skolinys

sl. – slavų

trpt. – tarptautinis

vok. – vokiečių

žrgn. – žargonizmas

[1] Mokslinį tyrimą finansavo Valstybinė lietuvių kalbos komisija pagal finansavimo sutartį (Nr. K-7/2017). Projektas vykdytas pagal Lietuvių bendrinės kalbos, tarmių ir kitų kalbos atmainų funkcionavimo ir kaitos tyrimų 2011–2020 m. programą (kodas 2.1).

[2] *Lietuvių kalbos žodyno, Dabartinės lietuvių kalbos žodyno, šiaurės žemaičių patarmės žodyno* (Juozas Aleksandravičius. *Kretingos tarmės žodynas*. Sudarė D. Mikulėnienė, D. Vaišnienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011; Birutė Vanagienė. *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas*. 1–2 t. Vilnius: Lietuvių kalbos

institutas, 2014–2015) ir žemaitiškų tekstų, specialiųjų žodynų. Somatonimų paplitimui nustatyti remtasi visų lietuvių tarmių žodynais.

[3] Apklausta apie 200 informantų iš 30-ies Šiaurės Žemaitijos punktų: Darbėnai (091), Daugėdai (188), Endriejavas (218), Gargždai-Vėžaičiai (216), Gintališkė (094), Grūšlaukė (092), Įpiltis (061), Ylakiai (031), Kartena (123), Kretinga (152), Kūlupėnai (124), Lapiai (185), Laižuva-Mažeikiai (004), Luokė (159), Medingėnai (189), Mosėdis (040), Palanga-Pryšmančiai (151), Papilė (047), Plungė (156), Raudėnai (100), Rietavas (219), Salantai (093), Seda (043), Skuodas (029), Telšiai (128), Tryškiai (099), Veiviržėnai (250), Vieکشniai (034), Žadvainai (252), Žemaičių Kalvarija (066). Kiekviename punkte apklausta ne mažiau kaip šeši pateikėjai, siekta apklausti po du iš visų trijų kartų – jaunesniosios iki 30 m., vidurinėsios nuo 31 iki 50 m. ir vyresniosios kartos nuo 50 m. Taigi, ar leksema žinoma, vartojama, klausta 200 kartų, iš viso atsakymų sukaupta per 100 tūkstančių.

[4] Pirmuoju atveju kaip atskiri žodžiai interpretuojami, pavyzdžiui, *lyčyna, ličyna, lėčyna* ‘veidas’ (fonetinio varianto pavyzdys); *krežulys, krežulis* ‘užpakalis’ (akcentinio varianto pavyzdys), *nosis, nosė* (morfologinio varianto pavyzdys) ir t. t.

[5] Kaip rodo įvairių kalbų motyvuotosios ir nemotyvuotosios leksikos santykio tyrimai, ryški motyvuotosios leksikos persvara yra universali. Tokių motyvuotosios ir nemotyvuotosios nominacijos somatonimų santykį lemia įvairios priežastys, pavyzdžiui, tai, kad motyvuotieji žodžiai greičiau įsimenami, ilgiau išlieka atmintyje, o nemotyvuotuosius žodžius linkstama naujai motyvuoti (remotyvuoti), pavyzdžiui: *liežuvis* paprastojo kalbos vartotojo siejamas su veiksmažodžiu *liežti* (o istoriškai kildinamas iš bl. **(d)inžuu-is*), *smegenys* siejamos su veiksmažodžiu *smegti* (istoriškai rekonstruojama šaknis bl. **mazg-en-* (su metateze) ‘tai, kas sumegzta, sumazgyta’) ir pan.

[6] Plg. *kramė* ‘gyvatės, rupūžės, varlės, silkės... galva’). Žmogaus galvos lyginimas su šaltakraujų gyvūnų, turinčių tiek vizualiai, tiek funkcionaliai „kitokias“ galvas negu žmogus, sudaro galimybę rasti labai ryškiai neigiamai konotacijai. Tiesa, dėl dažno leksemos *kramė* ‘žmogaus galva’ vartojimo dabartiniu metu ji pradeda prarasti ryškią neigiamą konotaciją.

[7] Ir kurti.

[8] Santrumpa nj. (= naujas) žymi, kad leksema į patarmę atėjusi neseniai.

[9] Gali būti ir fitoniminio modelio, plg. *kotas* '2. žolinio augalo liemuo, stiebas, stambas'.

[10] Dabartinėje patarmėje *šmikis* bene dažniausiai vartojamas neigiamam vyro apibūdinimui dėl jo charakterio, elgesio, būdo savybių.

[11] Galima ir kitokia motyvacijos interpretacija: leksiniu motyvatoriumi laikant veiksmažodį *švilpti* 'šlapintis', motyvema priklausytą funkciniam motyvacijos modelių tipui.

Straipsnių ciklas „Lietuvių kalbos naujovės ir įdomybės“. Straipsnį rėmė Valstybinė lietuvių kalbos komisija.

Jei norėtumėte publikuoti visą straipsnį ar jo dalį, prašome nurodyti informacijos šaltinį ir autorių.